

Vroege religiegeschiedenis en plaatsnaamkunde: vage sporen van de vroegste Brugse geschiedenis

'Brugge' verschijnt voor het eerst in de geschiedenis, in de geschreven bronnen, in het jaar 851. Op dat moment was Brugge een toevluchtsoord voor enkele Gentse kanunniken van de Sint-Baafsabdij en hun kerkschatten. Wel moesten zij bij hun terugkeer, kort na 851, het verlies van een gouden kruisbeeld noteren¹. Rond het midden van de negende eeuw lijkt Brugge dus in de eerste plaats een versterkte nederzetting te zijn, waar geestelijken veiligheid zochten voor plunderende Noormannen. Dat is zeer opmerkelijk, aangezien de regering van graaf Boudewijn I (863-879), de eerste met name bekende graaf van Vlaanderen, toen nog moest beginnen. De eerste Brugse burch bestond dus al in de eerste helft van de negende eeuw.

De plaatsnaamkunde geeft een andere aanwijzing voor de rol die Brugge al in de negende eeuw speelde: Brugge was blijkbaar niet alleen en waarschijnlijk niet in de eerste plaats een versterkte burcht waar men een toevlucht kon zoeken tegen de invallen van de Noormannen, maar een aanlegplaats voor schepen die via een brede geul bij gunstig getij landinwaarts voeren². De plaatsnaam 'Brugge' verwijst namelijk naar het Germaanse 'Bruggjo' en het Scandinavische 'Bryggja', dat havenbrug, landingsbrug, kaai of aanlegsteiger betekent. Deze plaatsnaam stamt volgens naamkundigen al uit de achtste eeuw. Dat de naam in de eerste plaats naar de waternaam 'Reie' ('Rogia') zou verwijzen, en pas achteraf

1 G. DECLERCQ, 'Brugge als toevluchtsoord tijdens de Noormanneninval van 851', in: *Brugs Ommeland*, 28 (1988), p. 131-139. Deze gebeurtenissen worden gesitueerd in de geschiedenis van de Gentse Sint-Baafsabdij door ID., 'Heiligen, lekenabten en hervormers', in: *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 13-40.

2 F. DEBRABANDERE, art. 'Brugge', in: *De Vlaamse gemeentenamen*, Brussel, 2010, p. 55.

gecontamineerd is met het Scandinavische 'Bryggja' wordt thans niet meer aanvaard.

Rond 800 was Brugge dus een haventje in de Vlaamse kustvlakte. Korte tijd later is het duidelijk dat er zich ook een versterking bevond, waar Gentse geestelijken met hun schatten een toevlucht gevonden hadden. Deze versterking bestond waarschijnlijk al in 820. De zeldzame geschreven bronnen over de Vlaamse kustvlakte houden verband met kerkelijk grondbezit in de streek en met een drietal koninklijke domeinen in de streek van Brugge: Snellegem, Weinebrugge (Sint-Michiels) en Sijsle. Brugge lag in de periferie van al deze domeinen, zowel de koninklijke bezittingen als de kerkelijke goederen³. Het is dan ook merkwaardig dat net in deze uithoek vanaf de negende eeuw een grafelijke burcht en een stedelijke nederzetting zou ontstaan. Zijn er dan echt geen vroegere aanwijzingen voor menselijke activiteit met meer dan lokale betekenis in de omgeving van het latere stadscentrum?

Archeologen zijn het erover eens dat op het grondgebied van het huidige Brugge en in de ruimere omgeving in de eerste eeuwen na Christus een vrij intense bewoning aanwezig was. Een Gallo-Romeinse nederzetting, ongeveer aan het huidig Fort Lapin, onderhield betrekkingen met Engeland en verschillende plaatsen in Gallië. Een Romeins *castellum*, een versterkte burcht met militair garnizoen, heeft echter naar alle waarschijnlijkheid nooit bestaan op het Brugse grondgebied. Bij de Germaanse invallen, rond 270, kwam er een einde aan de nederzetting bij het Fort Lapin, die toen door brand werd verwoest. Korte tijd later werd deze nederzetting door zeewater overspoeld. Brugge en ommeland werden daardoor nog geen verlaten en onbewoond gebied. Tot aan de toenmalige kustvlakte bleef landbouwactiviteit mogelijk. Archeologen hebben dan ook op verschillende plaatsen rurale bewoning vastgesteld in de vroege middeleeuwen. Er zijn voor deze periode echter

3 Een zeer toegankelijk overzicht in het themanummer geredigeerd door J.L. MEULEMEESTER, 'Licht in de middeleeuwen. Kerstening in westelijk Vlaanderen' van het tijdschrift *Vlaanderen*, 44 (1995), afl. 3: mei-juni 1995.

geen sporen aangetroffen van een belangrijke nederzetting met meer dan lokaal belang op het huidige Brugse grondgebied.

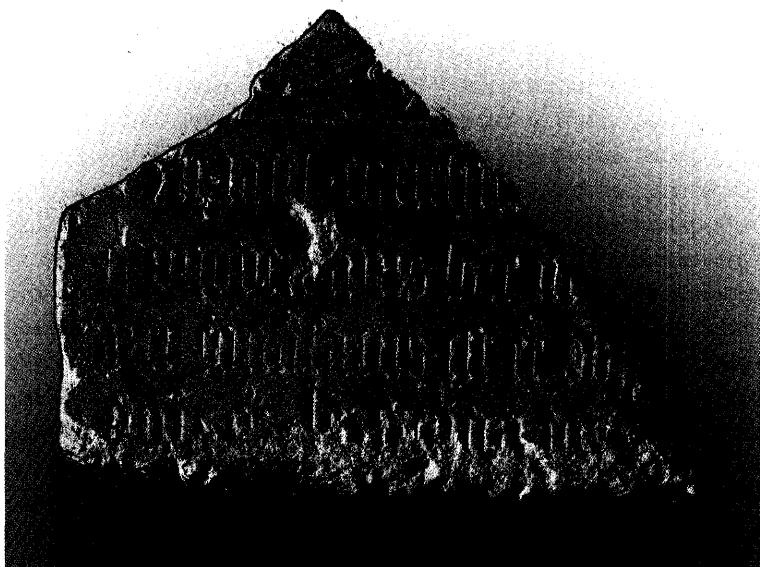
Het 'municipium Flandrense', de hoofdplaats van de Vlaanderen-gouw, vermeld in de levensbeschrijving van de Heilige Eligius (eerste kwart achtste eeuw), werd in 1977 door professor Adriaan Verhulst met het latere Brugge geïdentificeerd⁴. Zijn theorie werd enthousiast onthaald door de Brugse historici⁵. Tot aan het einde van de twintigste eeuw hebben alle overzichten van de Brugse geschiedenis Verhulsts' identificatie van het 'municipium Flandrense' met het latere Brugge overgenomen. De Heilige Eligius predikte het christendom in onze gewesten rond 650. Het 'municipium Flandrense' behoorde tot zijn kerkelijke omschrijving. Daaruit leidde men af dat Brugge toen een agglomeratie was met stedelijke kenmerken, teruggaand tot een vroegere Romeinse kern. Vanuit de archeologie zijn echter steeds vragen gesteld bij deze identificatie van het 'municipium Flandrense' met Brugge. En thans is men er weer van overtuigd dat niet Brugge maar Oudenburg bedoeld is met het 'municipium Flandrense'⁶.

Vóór de negende eeuw zou er zich dus geen belangrijke nederzetting in het huidige Brugse stadscentrum hebben bevonden. Het is dan ook merkwaardig dat de Reie net ten zuiden van de Oude Burg, één van de oudste woonkernen in het stadscentrum, 'Dijver' heet. Deze waternaam moet zowat het oudste Brugse toponiem zijn. Veertig jaar geleden al heeft dr. Maurits Gysseling gewezen op het

4 A. VERHULST, 'An Aspect of the Continuity between Antiquity and Middle Ages: the Origin of the Flemish Cities between the North Sea and the Scheidt' in: *Journal of Medieval History*, 3 (1977), p. 175-206.

5 Zie M. RYCKAERT, 'Nieuw licht op het ontstaan van Brugge', in: *Brugs Ommeland*, 19 (1978), p. 309-310.

6 Zie ID., '1ste tot 12de eeuw. De vroegste geschiedenis. Van de Romeinse tijd tot de moord op graaf Karel de Goede, in: ID. en A. VANDEWALLE (red.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tiel, 1999, p. 18, waar enigszins schoorvoetend de mogelijkheid van Oudenburg opnieuw wordt overwogen, en, in hetzelfde naslagwerk, de bijdrage van Y. HOLLEVOET en B. HILLEWAERT, 'Vroeg-middeleeuwse nederzettingen in het Brugse', p. 15, waar de mogelijkheid van Brugge als identificatie als 'vermoedelijk ten onrechte' wordt bestempeld.

Ill. 1: Gedenksteen van Everelmus voor de toevoeging van beeldhouwer Jef Claerhout uit 1989 (foto uit 1961), nu in de Sint-Trudoabdij, Grafelijk slot van Male, Sint-Kruis, Brugge

belang van deze waternaam voor de oudste Brugse geschiedenis⁷. Jaarlijks flaneren duizenden bezoekers en inwoners van Brugge langs de Dijver, nu tussen de Gruuthusebrug en de Johannes Nepomucenusbrug. Ze bevinden zich dan in het oudste gedeelte van de stad, waar naar alle waarschijnlijkheid al bij het begin van onze tijdrekening mensen samenkwamen. Vooraanstaande naamkundigen als Frans Debrabandere, Jan de Vries en Maurits Gysseling wezen erop dat de waternaam Dijver verband houdt met het Keltische 'divara', wat 'de goddelijke' betekent. De naam is verwant met het Indo-Europese 'Deiwo', 'god, goddelijk' en

7 M. GYSSELING, 'Een nieuwe etymologie van Brugge', in: *Naamkunde*, 3 (1971), p.1-4.

betekent dus 'heilig water'⁸. Gysseling is dan ook zeer expliciet: op basis van dit gegeven bestempelde hij Brugge als een pregermaanse en uiteraard heidense cultusplaats⁹.

Heeft deze cultusplaats de eerste eeuwen van onze tijdrekening, inzonderheid de eerste kerstening overleefd? Ook daar is een aanwijzing voor. De Dijver vormde de noordergrens van een eiland dat nog in de twaalfde eeuw begroeid was met eikenhout. Het nog bestaande Eekhout-toponiem is daar het bewijs voor. Ook in een eikenbos werden bovenaardse krachten vermoed. Heilig water in de Dijver, eikenhout op het eiland. Een dergelijke locatie oefende nog tot ver in de elfde eeuw op de mensen uit de omgeving een magische aantrekkingskracht uit. Vervuld van heidense hui-ver trokken mensen naar eikenbossen en heilige waters, waar ze offergaven naartoe brachten en er cultische maaltijden hielden. Dergelijke gebruiken bestonden nog tot lang na de christianisering van onze gewesten. Ze worden vermeld in christelijke boekeboeken, bijvoorbeeld dat van Burchard van Worms uit de elfde eeuw¹⁰.

Dat ook de heidense cultusplaats aan de Dijver nog het hele eerste millennium van onze tijdrekening is blijven bestaan moge blijken uit het feit dat in het midden van de elfde eeuw een kluizenaar zich daar is komen vestigen: Everelmus, van wie een, weliswaar vijftiende-eeuwse, gedenksteen is bewaard met zijn overlijdensdatum, 2 oktober 1060. Deze gedenksteen bevond zich tot aan het einde van het Ancien Régime in de Eekhoutabdij, die zeker sinds 1130 gevestigd was op het hierboven vermelde eiland, begroeid met eikenhout en met de Dijver als noordergrens. Een fragment bevindt zich nu in de kerk van de Sint-Trudoabdij in het Slot van Male, in de Brugse deelgemeente Sint-Kruis (zie foto). De slechts

8 F. DEBRABANDERE, 'De Brugse waternaam Dijver 'in: *Brugs Ommeland*', 19 (1978), p. 122-126, met vermelding van vroegere literatuur, zie ook ID., 'Brugse plaatsnamen', in: *Brugge Die Scone*, 27 (2006), p. 47.

9 M. GYSSELING, 'Een nieuwe etymologie van Brugge', p. 3.

10 A. MULDER-BAKKER, *De kluizenaar in de eik. Gerlach van Houthem en zijn verering*, Hilversum, 1995, p. 15 met verwijzing naar het werk van D. HARMENING, *Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*, Berlin, 1979, p. 49-75.

gedeeltelijk bewaarde gedenksteen kan worden aangevuld op basis van verscheidene handschriften en publicaties van de zestiende tot de achttiende eeuw¹¹.

De komst van de kluizenaar Everelmus op deze plaats, volgens zijn gedenksteen in 1048, maakte een einde aan deze heidense praktijken. Ook elders in Europa werden nog tot lang na het jaar 1000 heidense cultusplaatsen gechristianiseerd door kluizenaars, die bij een door hen gebouwd kerkje de oude sacrale huiver in christelijke zin ombogen¹².

In 2003 heeft een jonge historicus, Stijn Bossuyt, het bestaan van Everelmus in twijfel getrokken. Zijn enige belangrijke argument is dat de gedenksteen met de tekst zoals die thans is bewaard, uit de vijftiende eeuw dateert¹³. Nicolas Huyghebaert, die in 1961 de gedenksteen voor het eerst kritisch heeft gepubliceerd, heeft dit ook al geconstateerd, maar deze vijftiende-eeuwse tekst is volgens Huyghebaert gebaseerd op een oudere elfde-eeuwse bron¹⁴. De oorspronkelijke tekst kwam, aldus Huyghebaert, voor op een loden plaatje dat in middeleeuwse graven werd neergelegd, meestal bij het hoofd van de overledene. Het is best mogelijk, aldus Huyghebaert, dat dit plaatje door de reguliere kanunniken van de Eekhoutabdij bij het begin van de vijftiende eeuw bij toeval is ontdekt, toen ze hun abdijkerk, de Sint-Bartholomeuskerk, hebben verbouwd. De argumenten van D. Nicolas Huyghebaert lijken mij nog steeds zeer plausibel.

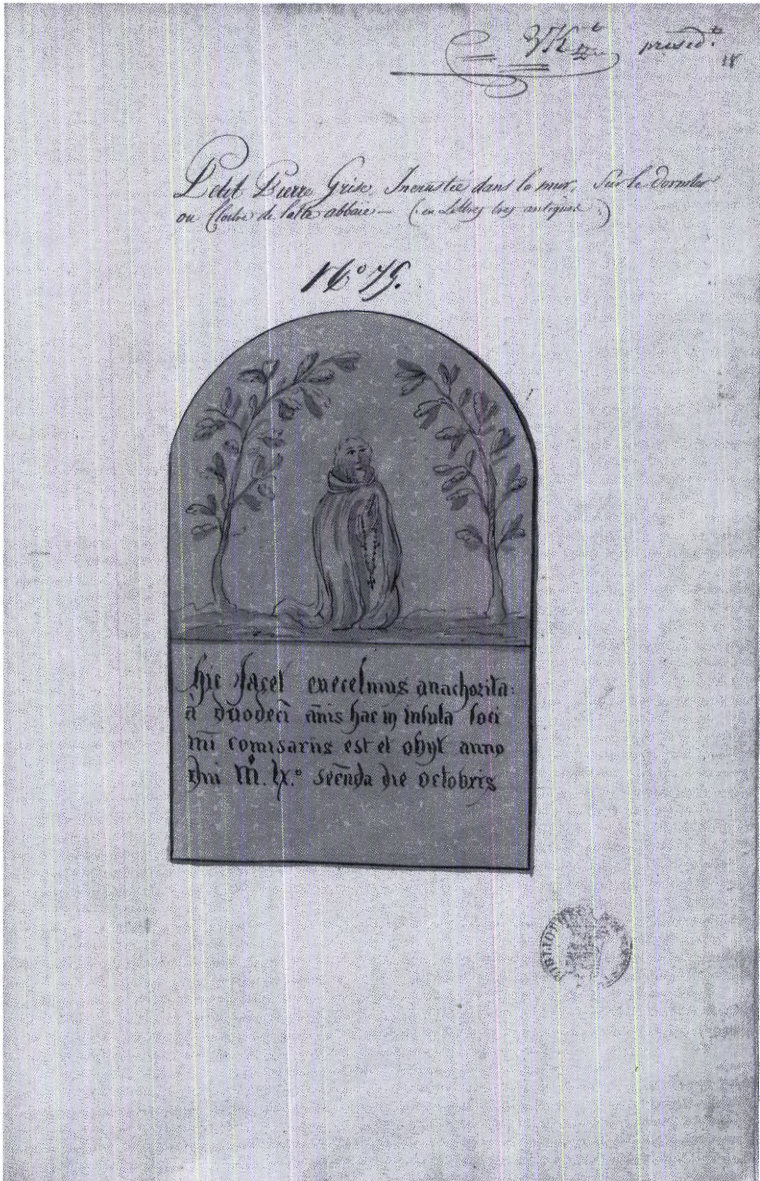
11 N. HUYGHEBAERT, 'Het grafscript van de kluizenaar Everelmus en het ontstaan van de Sint-Bartholomeusabdij te Brugge' in: *Sacris Erudiri*, 12 (1961), p. 540-567.

12 A.MULDER-BAKKER, *De kluizenaar in de eik*, p.61-62, met vermelding van oudere literatuur.

13 S. BOSSUYT, 'De eremiet Everelmus en de stichting van de Eekhoutabdij te Brugge (ca. 1052-1150)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation te Brugge'*, 140 (2003), p. 179-201. Bossuyts argument dat het woord 'anachorita' in de overgeleverde tekst een treffend voorbeeld is van een 'taalkundige anomalie' is niet houdbaar, zie in verband met het voorkomen van deze term in elfde-eeuwse teksten bijv. T. LICENCE, 'Evidence of Recluses in Eleventh-Century England' in: *Anglo Saxon England*, 36 (2007), p. 221-334.

14 N. HUYGHEBAERT, 'Het grafscript van de kluizenaar Everelmus', p.547-555.

Ill. 2: Gedenksteen van Everelmus, zoals afgebeeld in hs. Brugge, Openbare Bibliotheek, hs. 564, f. 38r. (18de eeuw).

De tekst van de gedenksteen luidt als volgt: ‘Hic iacet everelmus. anachorita / qui duodecim annis hac in insula luci / nostri conversatus est et obiit anno / domini.M°. .LX°. secunda die octobris’. Let wel: in onze lezing staat ‘in insula luci nostri’, terwijl Huyghebaert en Bossuyt ‘in insula loci nostri’ lezen¹⁵. Daardoor kunnen we als volgt vertalen: ‘Hier rust Everelmus de kluizenaar, die gedurende twaalf jaar op dit eiland, ons gewijd bos, geleefd heeft, en er stierf in het jaar des Heren 1060, de tweede oktober. De lezing ‘luci nostri’, ons gewijd bos, in plaats van ‘loci nostri’, onze plaats, komt voor in vier tekstgetuigen, die, aldus Huyghebaert, even betrouwbaar zijn als de vijf andere, die ‘loci nostri’ vermelden. De lezing ‘luci’ werd echter door Huyghebaert verworpen omdat hij elke verwijzing naar een gewijd bos in het elfde-eeuwse Brugge verwierp¹⁶. De woorden ‘loci nostri’ worden door Huyghebaert overigens beschouwd als één van de vijftiende-eeuwse aanpassingen van de elfde-eeuwse tekst: ‘de onjuiste bewoording ver-raadt de bewerking van het oorspronkelijke grafschrift’¹⁷. Ook de omschrijving ‘luci nostri’ is grammaticaal niet correct, maar heeft meer betekenis dan ‘onze plaats’ en kan verwijzen naar de originele tekst. Dat op de bewaarde afbeeldingen gestileerde eiken zijn weergegeven wijst in die richting.

Uit dezelfde periode, de elfde eeuw, is in onze streek nog één origineel loden plaatje met een vergelijkbare inscriptie bewaard gebleven. Het is afkomstig uit de oude kerk van Lapscheure, en het bevond zich in het graf van één van de eerste bedienaars van deze kerk¹⁸. De

15 Ibid., p.550-552; S. BOSSUYT, ‘De eremiet Everelmus’, p.181-184.

16 N. HUYGHEBAERT, ‘Het grafschrift van de kluizenaar Everelmus’, p.552.

17 Ibid., p.555.

18 L. DEVLIEGHER, ‘Volcrannus levita uit Lapscheure’ in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis ‘Société d’Emulation’ te Brugge*, 140 (2003), p.35-41, waar het plaatje eigenaardig genoeg een eeuw te laat wordt gedateerd. De juiste lezing is al gepubliceerd door J. DE GROOTE, ‘Een obiit van 1089 uit de oude kerk van Lapscheure’, www.tzwin.be/obiit (laatst geraadpleegd op 2 nov. 2010); deze auteur heeft echter nagelaten de gebruikte jaartijl (kerststijl) om te zetten naar nieuwjaartijl. Veel uitgebreider en daardoor moeilijk vergelijkbaar, maar eveneens uit de elfde eeuw, is de loden plaat van de Engelse prinses Gunildis, overleden in 1087, die in 1786 is aangetroffen onder haar doodshoofd in haar graf in de Sint-Donaaskerk, zie L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskatedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 97-99 en afb. 163.

tekst luidt: 'AN(N)O M/LXXXVIII / VOLCRAN(US)/ LEVITA Ob IIT/VIK(A)L(ENDAS) IAN(UARII). Vertaald luidt dit als volgt: 'in het jaar 1088 n.s. overleed Volcrannus, de geestelijke, op de zesde van de kalenden van januari' (d.w.z. op 27 december). Na vergelijking met deze zeer beknopte tekst kan de oorspronkelijke tekst in verband met Everelmus dan als volgt worden gereconstrueerd¹⁹: 'Anno MLX Everelmus anachorita obiit VI Non. Oct. qui XII annis hac in insula luci nostri conversatus est', vertaald: in het jaar 1060 overleed Everelmus de kluizenaar, op de zesde van de nonen van oktober, die gedurende 12 jaar op dit eiland, ons gewijd bos, heeft geleefd.

Deze loden plaat is allicht door Everelmus' volgelingen bij zijn begrafenis bijgezet. Of die volgelingen na hem een gemeenschap hebben gevormd die zou leiden tot de Eekhoutabdij, is niet duidelijk. Wel is het zeer waarschijnlijk dat Everelmus een kerkje heeft opgericht dat toegewijd was aan de Heilige Bartholomeus²⁰. Deze kerk wordt pas voor het eerst vermeld in 1130, maar dateert wellicht uit de elfde eeuw. De verering voor de Heilige Bartholomeus begint rond het jaar 1000, nadat keizer Otto III zijn relieken naar Rome had laten overbrengen. De relieken van de Heilige Bartholomeus werden ondergebracht in de kerk van San-Bartolomeo in Isola, gelegen op een eiland in de Tiber, en gebouwd op een bron waarvan het water voordien onder de aanroeping van de heidense god Esculapius een genezende kracht zou hebben bezeten. De gelijkennis met het eiland aan de Dijver is treffend.

Conclusie: De plaatsnaam Brugge verschijnt voor het eerst in een kerkelijke bron als toevluchtsoord voor enkele Gentse kanunniken in 851. Op dat ogenblik bestond de Brugse burcht blijkbaar al. Maar de plaatsnaam zelf verwijst naar een haventje met een aanlegsteiger, dat al eerder zal hebben bestaan, in dezelfde omgeving. Brugge was toen zeker geen administratief of politiek centrum. Het 'municipium Flandrense' uit de levensbeschrijving van de Heilige Eligius kan niet met Brugge worden geïdentificeerd. Integendeel, op deze

19 Onze reconstructie verschilt van die van N. HUYGHEBAERT, 'Het grafchrift van de kluizenaar Everelmus', p.555.

20 Vgl. *ibid.*, p.556-558.

uithoek, in de periferie van de bekende kerkelijke bezittingen en merovingische koninklijke domeinen kon zich blijkbaar gedurende het hele eerste millennium van onze tijdrekening een heidense cultusplaats handhaven, die al dateerde van voor de Germaanse invallen en Keltische wortels had. Pas op het einde van de eerste helft van de elfde eeuw, toen er zich rond de Burg en de Oude Burg definitief een stedelijke kern had gevormd, werd deze heidense cultusplaats op het met eikenhout begroeide eiland begrensd door de Dijver, gechristianiseerd. De kluizenaar Everelmus, overleden in 1060, vestigde zich toen op dit eiland. Zijn bidplaats, toegewijd aan de Heilige Bartholomeus, maakte een einde aan duizendjarige heidense praktijken op deze locatie. De cultusplaats bij de Dijver is het enige vage spoor van continuïteit in de huidige Brugse stadskern sinds het begin van onze tijdrekening²¹.

21 Dit artikel is een geactualiseerde uitwerking van de bijgevoegde stelling bij mijn doctoraal proefschrift, verdedigd aan de K.U. Leuven op 15 mei 2001: 'In tegenstelling tot wat beweerd wordt door N. Huyghebaert, 'Het grafscript van de kluizenaar Everelmus en het ontstaan van de Sint-Bartholomeusabdij te Brugge', in: *Sacris Erudiri*, 12 (1961), p. 540-567, is de Brugse Eekhoutabdij wel degelijk gesticht op een heidense cultusplaats, een *lucus*, 'gewijd bos', omringd door de Dijver, 'heilig water'. Deze heidense cultusplaats van Keltische oorsprong werd in het midden van de 11de eeuw gechristianiseerd door de kluizenaar Everelmus. Dit terrein behield blijkbaar ook na de kerstening van onze gewesten een heidens-sacraal karakter, wat een aanwijzing kan zijn voor de continuïteit van de bewoning in de oudste Brugse stadskern.' Van dit artikel verscheen al een kortere versie in: B. HILLEWAERT, Y. HOLLEVOET en M. RYCKAERT (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen. Nieuwe inzichten over de oudste geschiedenis van Brugge en omstreken*, Brugge, 2011, p. 143-144.